

УДК 340.0(09) + 343.11

Прус В. З., доцент кафедри історії держави і права НАВС, к.ю.н.

Європейські правові традиції в контексті розвитку правової системи України-Гетьманщини

У статті проаналізовано джерела права іноземного походження, що справили значний вплив на розвиток правової системи України-Гетьманщини. Серед них слід виокремити Литовський статут 1588 р., "Саксонське зеркало", "Порямок" так звані кормчі (церковні) книги, окремі князівські та королівські привілеї і грамоти, постанови сейму, конституції тощо, що тепер становлять європейську правову традицію.

Ключові слова: джерело права, магдебурзьке право, Литовські статуту.

В статье проанализированы источники права иностранного происхождения, оказали значительное влияние на развитие правовой системы Украины-Гетманщины. Среди них следует выделить Литовский статут 1588 г., "Саксонское зеркало", "порядок" так называемые кормчий (церковные) книги, отдельные княжеские и королевские привилегии и грамоты, постановления сейма, конституции и т.п., теперь составляют европейскую правовую традицию.

Ключевые слова: источник права, магдебургское право, Литовские статуты.

The article analyzes the sources of law are of foreign origin, had a considerable influence on the development of the legal system of Ukraine, Hetman. Among them distinguish the Lithuanian Statute of 1588, "Saxon Mirror", "Order" called Helmsman (church) book, some princely and royal privileges and charters, decrees of the Diet, the constitution so that now make up the European legal tradition.

Keywords: source of law, Magdeburg law, Lithuanian statutes.

Постановка проблеми. Актуальність статті зумовлена зростанням в Україні уваги й інтересу до ролі права в історичному розвитку, адже глибоке аналітичне осмислення історико-правової спадщини країни дає можливість по-новому, із знанням справи оцінити тенденції розвитку національних правових традицій. У сучасних умовах переходу на реалізацію принципу загальнолюдських цінностей, реформування правової системи, інтеграційних процесах на шляху до створення єдиної Європи й адаптації українського законодавства до права країн Європейського Союзу та здобуття сучасною Україною втрачених позицій на міжнародній арені, як суб'єкта міжнародного права, стає актуальною проблема дослідження і використання європейських правових традицій у розвитку системи права для побудови правової держави і громадянського суспільства. За таких обставин доцільно звернутися до багатовікового історико-правового досвіду нашого минулого, особливо ж — до періоду України-Гетьманщини, коли українські землі переживали цикл політичних, економічних, правових та соціальних трансформацій, спричинених їх союзом з Московською державою та поширенням на їх території російських правових норм. Вирішення зазначеної проблеми є важливим і значущим також для подальшого розвитку, як права України, так і вітчизняної історико-правової науки.

Теоретичною основою дослідження стали положення, які містяться в працях вчених у галузі історії України, теорії та історії держави і права України: І.М. Грозовського, О.І. Гуржія, Р.М. Лашченка, О.О. Шевченка, В.А. Дядиченка, М.Є. Слабченка, А.П. Ткача, Я.С. Падоха, М.Н. Чубатого та ін.

Мета статті полягає у дослідженні тенденцій та загальних закономірностей розвитку і функціонування джерел права іноземного походження на території України-Гетьманщини в контексті європейської правової традиції.

Виклад основного матеріалу. Для Гетьманщини другої половини XVII ст. - першої половини XVIII ст. характерним є завершення становлення української національної правової системи і перші спроби кодифікації права. Однак розуміння сутності правової систем того чи іншого періоду в історії неможливе без дослідження основних джерел права, що її формують.

В праві України часів Гетьманщини діяла велика кількість джерел, які мали різне походження, не однакову форму і різнилися за змістом та історичним значенням. В загальних рисах діючі джерела права визначалися основними умовами союзу Козацької України з Московською державою, які дістали закріплення в Березневих статях 1654 р., в яких визначалися взаємовідносини між двома державами, передбачалося, що попередні права, якими керувалося населення Гетьманщини, не повинні порушуватися московським царатом. “То ми, великий государ, підданого нашого Б. Хмельницького, гетьмана війська Запорозького і все наше військо Запорозьке пожалували, — сказано в “Жалуваній грамоті царя Олексія Михайловича Війську Запорозькому на збереження його прав і вольностей від 27 березня 1654 р.”, — веліли їм (українцям) бути під нашою, царського величества, високою рукою, згідно з давнішими їх правами і привілеями, даними їм від королів польських і великих князів литовських, і тих прав і вольностей нічим нарушати не веліли”. За цим державним юридичним актом у Гетьманщині була закріплена система права, що склалася в період національно-визвольної боротьби середини XVII ст. До неї входили норми Статуту Великого Князівства Литовського 1588 р., магдебургського права, нормативних актів гетьманської влади, звичаєвого права, церковного права тощо [1, с. 225-226].

У системі «попередніх прав» вагоме місце займали правові акти іноземного походження, що тепер становлять європейську правову традицію. До них відносилися такі писані нормативні акти права: Литовський статут 1588 р., “Саксонське зерцало”, “Порядок” так звані кормчі (церковні) книги, окремі князівські та королівські привілеї і грамоти, постанови сейму, конституції тощо. Деякий час після війни вони фактично не діяли, тому що на них майже не посилались. Але із середини XVII до кінця XVIII ст. (і навіть пізніше) в судових процесах на них все частіше стали посилатися при вирішенні багатьох життєво важливих питань або ж безпосередньо брали до уваги їх положення. Поступово вони визначалися як обов’язкові і в більшості офіційних документів. Законність таких джерел права підтверджували універсал гетьмана І. Скоропадського від 16 травня 1721 р. у зв’язку з необхідністю здійснити переклад різних “книг правних” на “русское наречіе”, “Решительные пункты” (п. 20) від 22 серпня 1728 р., інструкція гетьмана Д. Апостола судам від 13 липня 1730 р. [2 с. 24].

Із сеймових постанов і конституцій були залишені в силі лише ті, які стосувалися панівного становища землевласників. Князівські й королівські привілеї і грамоти здебільшого підтверджували вже існуючі відносини та звичаї і стосувалися окремих питань. Але найбільш визначним з цих джерел, без сумніву, був Статут Великого князівства Литовського, а саме його редакція 1588 р., як найбільш досконалий з правничого боку і технічно відпрацьований. Литовські статuti виникли як правові акти багатонаціональної держави, у них широко використано звичаєве право всіх народів, які жили на її території, норми давньоруського, римського, німецького, польського, попереднього чинного законодавства Великого Князівства Литовського.

У першому Статуті Великого Князівства Литовського (згодом він дістав назву “Старого”), прийнятому на Сеймі 29 вересня 1529 р., набули юридичного закріплення основи

суспільного і державного ладу, що склалися на той час у Великому Князівстві Литовському та в тих українських землях (Волинь, Галичина, Поділля, Брацлавщина, Київщина, Чернігівщина), які входили до складу князівства. Статут Великого Князівства Литовського 1529 р. мав 13 розділів і 264 статті й містив норми державного, адміністративного, цивільного, сімейного, кримінального, а також інших галузей права. Перший Статут Великого Князівства Литовського не був надрукований, а переписувався для практичного застосування [3, с. 271].

Починаючи з 1544 р., шляхта на кожному сеймі наполегливо вимагала внести доповнення до Статуту. Другий Статут був затверджений Сеймом 1554 р., і тільки в 1566 р. набув чинності. Він закріплював соціально-економічні та політичні зміни, що відбулися у Великому Князівстві Литовському з 1530 до 1537 р., визначав правове становище великого князя, захищав привілеї великих феодалів, фіксував права і вольності шляхти. Статут 1566 р. складався з 14 розділів і 367 статей, а також містив норми, що належали до різних галузей права. Він відомий у науці як Волинський Статут [4, с. 167].

Третій Статут Великого Князівства Литовського був затверджений Сигізмундом III у 1588 р. і набув законної чинності у 1589 р. [5, с. 269–272]. Третій, найдосконаліший Статут Великого князівства Литовського детально регламентував порядок судочинства, проголосив єдність права для всіх громадян, хоч вона і не була рівною для всіх, декларував обмеження влади монарха законом, відмежування судової влади від адміністрації, пріоритет писаного права тощо. Третій Статут Великого Князівства Литовського 1588 р. залишався найавторитетнішим джерелом чинного права Гетьманщини після її союзу з Московською державою 1654 р. Відомий історик права В.Д. Мєсяц на підставі вивчення та аналізу архівних матеріалів першої половини XVIII ст. стверджував, що українська адміністрація, скарги і навіть Сенат вважали Статут Великого Князівства Литовського “малоросійським правом” [6, с. 151–152]. Роль третього Статуту Великого Князівства Литовського як джерела чинного права Гетьманщини не викликала сумніву в дослідників історії українського права. Серед доказів, висловлених в історико-правовій літературі, заслуговує на увагу погляд А.П. Ткача, який ґрунтовно проаналізував судову практику 1650–1750 рр. і текст Статуту Великого Князівства Литовського видання 1811 р. Він вважав, що найбільш поширеною у Гетьманщині була редакція 1614 р. польською мовою або її переклади російською мовою, зроблені у XVIII ст. [7, с. 38].

У межах Гетьманщини спостерігалася певна специфіка застосування Третього Литовського Статуту. Особливо помітно це стало у XVIII ст., коли в краї більш-менш нормалізувалося мирне життя. Причому мова в даному випадку не йде про якісь симпатії старшинської адміністрації щодо законодавства Речі Посполитої. Нова генерація українських “панів” прямо пов’язувала цей звід нормативних актів з власним “попереднім” правом, зокрема з “Руською Правдою”. Крім того гетьманському правлінню; місцевій шляхті імпонувало те, що Статут не так давно був гарантією станових прав литовських і навіть православних можновладців у політичних зазіханнях польських магнатів, а також деякою мірою захищав автономістичні інтереси панівних класів різних народів у складі Великого Князівства Литовського і пізніше Речі Посполитої. Разом з тим на Лівобережжі великі землевласники, державці середньої руки в селах і містечках, економічно сильні й незалежні козаки і т.д. прагнули до максимального використання в суді Литовського Статуту, а міські торгові люди, лихварі, власники домів і великих угідь — до одночасного застосування, в залежності від ситуації, і Статуту, і магдебурзького права [8, с. 99–100]. Зрозуміло, що селянство у своїй більшості, “низи” міст і містечок, козацькі “товариства”, громади і т.д. залишалися прихильниками звичаєвого права. Саме такі чинники

безпосередньо впливали на формування регіональної правової культури.

Значне місце серед чинних джерел права посідали збірники магдебурзького права, під якими розуміють усі нормативні акти, що надходили з Німеччини, а не лише ті, які стосувалися самоврядування міст [9, с. 159]. Магдебурзьке право у Гетьманщині діяло як основа самоврядування міст. Міста за магдебурзьким правом поділялися на магістрацькі з більш розвинутою системою управління і на ратушні, де порядок самоврядування був дещо змінений. У Гетьманщині відомо декілька збірників магдебурзького права. Найдавніший з них – “Зерцало саксонів” М. Яскера (латинською мовою), опублікований 1536 р. у Кракові. У XVII ст. поширеними стали збірники “Порядок справ цивільних магдебурзьких” (скорочено “Порядок”), укладений 1559 р. заступником вїта вищого суду німецького права на краківському замку В. Гроїцьким (польською мовою), “Право цивільне хелмінське” 1584 р. (німецькою мовою) та “Артикули права магдебурзького”, укладені латинською мовою вїтом краківського замку Я. Кірштейном у 1557 р. [10, с. 437–438; с. 63, с. 49]. В історико-правовій літературі існували різні думки стосовно значення магдебурзького права у Гетьманщині. Зокрема, В. Антонович вважав, що магдебурзьке право залишалось в українських містах “мертвою буквою” [11, с. 57–58]. З цією думкою не погоджувався О. Кістяківський, зазначаючи, що магдебурзьке право було не номінальним, а діючим правом, а також, за його словами, названі книги (тобто пам’ятки магдебурзького права) були ручними книгами у судах південної Московської держави литовсько-польського періоду [12, с. 82–87]. А.Й. Пашук заперечував цю тезу. Правда, інколи всупереч своїм власним переконанням, він стверджував: міщанська верхівка намагалася зробити магдебурзьке право всебічно діючим правом і домогтися повного його застосування в судах” [13, с. 76–77]. Подібну суперечливість знаходимо і в праці Н. Мірзи-Авак’янц з історії суду в Лівобережжі другої половини XVII ст. В ній авторка дійшла такого висновку: Литовському Статутові, а тим паче німецькому праву, “що вирросло в обставинах життя привілейованого міста, не могло бути ґрунту й місця на Україні Гетьманській”. А далі наголошується: унаслідок безпорадного становища суддів, що не могли функціонувати, керуючись лише звичаєвим правом, Литовський Статут і збірки німецького права ввійшли в судову практику й набули в ній великого значення, ставши джерелом права... А втім... карні норми Литовського Статуту та німецького права не стали в наших судах нормами обов’язковими: кодекси залишилися лише справочниками (?)... від норм їх постійно відступали...[14, с. 64]. В. Месяц відзначав дуже вузьке функціонування в Україні магдебурзького права [6, с. 183].

Однак, документальні матеріали другої половини XVII – першої половини XVIII ст. переконливо свідчать про часте посилання в українському судочинстві на положення магдебурзького права і врахування (коли й непряме застосування) їх при винесенні вироків. Аналізуючи гетьманські універсали, “монарші” грамоти, П. Федоренко прийшов до висновку, що головними “носіями магдебурзького (міського) права” продовжували залишатися міста [15, с. 40–41]. Мало того, з поширенням в Україні російського законодавства, судді нерідко вдавалися до порівняльної характеристики права Німеччини й Росії і, траплялось, приймали рішення про покарання злочинця на підставі їх поєднання. Так, у серпні 1767 р. сталось пограбування майна і вбивство “польських купців” – “дубенських жидів” мешканцем Києва Є. Лавріновичем і збіглим російським солдатом І. Колосивим. Під час слідства обидва зізналися у злочині і Київський магістрат прийняв справу до розгляду. При цьому судді виходили з постанов сенату від 30 жовтня 1754 р. і 17 жовтня 1760 р. (які передбачали покарання у вигляді побиття батоґом, виривання нїздрів, клеймування щік і лоба, заслання

до Сибіру), іменного указу від 14 липня 1765 р. (про повернення майна “скривдженим” і покарання тих, хто переховував крадіїв, розбійників і т.д.) та “майдєбурских” прав. Тодішня судова практика в Україні зверталася не до оригінальних німецьких збірок права, а здебільшого до їх переробок в перекладах польською чи латинською мовою. У зв’язку з цим траплялися випадки, коли українські судді чи члени кодифікаційних комісій не завжди могли зрозуміти зміст деяких положень нормативних актів [16, с. 67–77].

У першій половині XVIII ст. з метою полегшення роботи юристів практиків, додатково створюються “Краткий покажчик магдебурзького права по книзі “Порядок” і твір під своєрідною назвою “Кратко выписано з прав малороссийских, книги “Порядка”, с артикулов права магдебурского, права цесарського с означеним. Правах за вини положено наказание и казнь и на каких именно значит страницах” [17, с. 197–242, с. 243–259].

Проте наявність такого роду джерел і законодавче санкціонування магдебурзького права, не свідчили про їх застосування на місцях, і в першу чергу містах, у повному обсязі. Цьому нерідко чинили чималий відвертий опір цілі соціальні групи населення, особливо привілейоване козацтво та духовенство. Так, магдуберзьке право Києву неодноразово підтверджувалося жалуваними грамотами великих литовських князів, польських королів, російських царів і універсалами українських гетьманів [18].

Використання магдебурзького права у Гетьманщині припинилось після поширення на неї “Установлення про губернії” 1775 р. і створення загальноросійської судової системи. Указом 1831 р. Микола I скасував магдебурзьке право у містах Гетьманщини, крім Києва, де воно було чинним до 1835 р.

Як бачимо, вплив джерел права іноземного походження на еволюцію українського права XVIII ст. цілком очевидний. Це свідчило про спадкоємність давніх традицій у праві, що діяло в межах України в більш пізній період.

Таким чином, зміст джерел права, що використовувалися в Україні у досліджуваний період, та їхнє значення в житті українського народу свідчать про високий рівень розвитку на той час системи права України, що відповідав тогочасним європейським правовим традиціям.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Історія українського козацтва : Нариси. У 2 т. / [редкол. В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – Т. 2. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 724 с.
2. Яковлів А. Українсько-Московські договори XVII – XVIII віках/ “Решительные пункты” Петра II, дані гетьманові Д. Апостолові 1728 р. / В.А. Смолій, В.М. Ричка // Український історичний журнал. – 1995. – №6. – С. 124–137.
3. Прус В. З. Система “попередніх прав”, як джерела права Лівобережної України першої половини XVIII ст. / В. З. Прус // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2007. – № 5. – С. 268–274.
4. Василянскенс А. Другий Литовський Статут / А. Василянскес // Старожитності. – 1991. – Ч. 4. – 457 с.
5. Українське державотворення : не витребуваний потенціал : словник-довідник / [ред.—упоряд. О. М. Мироненко]. – К. : Либідь, 1997. – 560 с.
6. Месяц В. Д. История кодификации права в Украине в первой половине XVIII в. – М., 1964. – 160 с.
7. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач. – К. : Вид-во Київск. ун-ту., 1968. – 170 с.
8. Чехович В. А. Роль III Литовського Статута в політичєской боротьбє вокруг проблем кодифікації дореволюціонного права України / В. А. Чехович, И. Б. Усенко // Третий Литовський Статут 1588 года : Материалы Республиканской научной конференции, посвященной 400-летию Третьего Статута.

- Вильнюс, 1989. – 204 с.
9. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 59, оп. 1, спр. 52, арк. 1–4. Правила судочинства.
10. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 51, оп. 3, спр. 1381, арк. 48. Донесення в Генеральну військову канцелярію А. Бутковича на неправомірні дії стародубської полкової канцелярії.
11. Юшков С. В. История государства и права СССР / С. В. Юшков. – М., 1947. – Изд. 2-е. – 767 с.
12. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Його-западной России / В. Б. Антонович – Т. 1. – К., 1885. – 35 с.
13. Кистяковский А. Ф. “Права по котрым судится малороссийский народ” / А. Ф. Кистяковский. – К., 1879. – 844 с.
14. Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. / А. Й. Пашук. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1967. – 179 с.
15. Мірза Авак'янц Н. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні другої половини XVII ст. / Н. Мірза-Авак'янц – Вип. 2. Норми права та типи злочинців у судовій практиці // Наук. зап. наук. – дослідної катедри історії української культури. – № 5. – Харків, 1928. – 115 с.
16. Федоренко П. Грабіж у побуті і праві Гетьманщини / П. Федоренко // Студії з історії України Науково-дослідної катедри історії України в Києві. – Т. 3. – К., 1930. – 182 с.
17. Теличенко И. В. Очерк кодификации Малороссийского права до введения Свода Законов / И. В. Теличенко // Киевская старина. – Т. 23. – 1888. – С. 414–454.
18. Василенко М. П. Матеріали до історії українського права / М. П. Василенко. – К. : друкарня УАН, 1929. – 470 с.

УДК 342. 7: 327 (477)

Заворотченко Т. М., к.ю.н., доцент кафедри теорії держави і права, конституційного права та державного управління; Голова Ради молодих вчених юридичного факультету ДНУ ім. О. Гончара

Методологічні основи механізму реалізації суб'єктивних політичних прав і свобод людини й громадянина в Україні

Розглядаються питання, пов'язані з тим, що в сучасний період в Україні спостерігається велика різниця між тією моделлю суспільних відносин в сфері політики, яка формується приписами українського законодавства про політичні права і свободи та дійсною життєвою ситуацією в цій сфері. Виокремлюються тенденції, що з'являються в суспільному житті, які будуть свідчити про зацікавленість громадян у демократичному суспільстві. Досліджується процес практичного втілення механізму реалізації політичних прав і свобод громадян у систему нормативних актів, які в сукупності створюють діюче законодавство країни.

Ключові слова: суб'єктивні політичні права і свободи громадян, механізм реалізації політичних прав і свобод, правові приписи про політичні права і свободи, політичні індивіди, політична влада.

Рассматриваются вопросы, связанные с тем, что в данный период в Украине наблюдается большая разница между той моделью общественных отношений в сфере политики, которая формируется предписаниями украинского законодательства о политических правах и свободах и действительной жизненной ситуацией в этой сфере. Выделяются тенденции, появляющиеся в общественной жизни, которые будут свидетельствовать о заинтересованности граждан в демократическом обществе. Исследуется процесс практического внедрения механизма реализации политических прав и свобод граждан в систему нормативных актов, которые в совокупности образуют действующее законодательство страны.

Ключевые слова: субъективные политические права и свободы граждан, механизм реализации